

volg, dan zagen we achtereenvolgens de adel, de groep van deftige en soms – niet altijd, evenmin als dit met de adel het geval was – zeer rijke notabelen die dicht tegen de adel aanleunden, dan de groep van, eveneens deftige, zakenlieden, officieren en gestudeerden die veelal samenklitten, daarop volgend de gegoede middenstand, dan de arbeidersklasse en tenslotte de niet kleine groep van echte paupers.'

Aldus de beeldhouwer en publicist Leo Braat, zelf in Arnhem in 1908 als zoon van een gegoed medisch specialist geboren.¹ De verhoudingen lagen wellicht in vele middelgrote en kleine steden niet anders.

Dan: van sociale tegenstellingen tot bewuste politieke actie is een grote stap. Wie lid van een vakbond werd, wenste op te komen voor het behoud, zo mogelijk voor de verbetering van zijn maatschappelijke positie. Maar in de industrie was in de jaren '30 slechts één op de drie arbeiders georganiseerd, bij de landarbeiders slechts één op de vijf.² Door de stemplicht kon de politieke onverschilligheid cijfermatig niet tot uitdrukking komen. De mate van politieke geïnteresseerdheid moeten wij in elk geval niet te hoog aanslaan. Het aantal leden van een grote partij als de SDAP was niet veel meer dan een tiende van het aantal stemmen dat zij verwierf. De kernen van politiek bewustzijn en politieke actie waren naar verhouding klein.

Dat gold voor de liberale Vrijheidsbond en voor de Vrijzinnig-Democratische Bond nog sterker dan voor de socialistische en communistische groeperingen. Liberalen en vrijzinnig-democraten hadden minder behoefte aan een hechte partij-organisatie: ze hadden minder te ageren en te protesteren; bovendien werden de door hen gepredikte liberale beginselen op economisch en sociaal gebied niet alleen in de burgerlijke, maar ook in de meeste confessionele bladen verkondigd.

Voor de Vrijheidsbond was de vrijheid van de ondernemer heilig; de bond ontving veel steun uit kringen van het zakenleven. De Vrijzinnig-Democratische Bond viel sociaal moeilijker te determineren al kan men wel met zekerheid zeggen dat hij op arbeiders weinig aantrekkingskracht uitoefende. Beide partijen waren resten van de in de negentiende eeuw dominerende liberale stromingen waarvan de conservatieve in de Vrijheidsbond, de 'radicale' in de vrijzinnig-democraten haar voortzetting gevonden had. Tussen de twee wereldoorlogen lag het voornaamste verschil tussen de twee partijen op het gebied van de defensie die door de liberalen niet zonder verband met de verdediging van de ondernemersbelangen in Nederlands-

¹ L. P. J. Braat: *Omkrante hiaten* (1966), p. 19. ² De Vooy in *Ned. volksh.*, dl. XIV, p. 9.